

Сергій Омельчук,
доктор педагогічних наук, доцент

**ОСОБЛИВОСТІ
НОРМАТИВНОГО НАГОЛОШЕННЯ
ФАХОВОЇ ЛЕКСИКИ
(на матеріалі природничо-математичної термінології)**

Сучасний фахівець передовсім повинен бути конкурентоспроможним: володіти не тільки ґрунтовними фаховими знаннями, мати сформовані відповідні практичні вміння й навички, а й виявляти високий рівень мовно-комунікативної компетенції, зокрема дотримувати основні літературні норми в професійній діяльності (орфоепічні, акцентуаційні, лексичні та фразеологічні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні тощо). Опанування норм літературної мови сприяє підвищенню культури мовлення, формує відповідний мовний смак [4].

Професійна діяльність фахівців різних галузей тісно пов'язана з усним мовленням. Саме воно зумовлює особливості підготовки майбутніх спеціалістів-нефілологів, у структурі якої акцентологія цілком закономірно посідає місце обов'язкової складової. Порушення акцентуаційних норм (правильного наголошування) призводить до закріплення ненормативного наголошування більшості фахової термінології і, як результат, до мовної безграмотності й неохайності. Тому будь-яке ненормативне відхилення від літературної мови не сприяє авторитетові фахівця. Цим явищем і зумовлено актуальність нашої розвідки.

Мета статті – ознайомити майбутніх спеціалістів, а також фахівців у галузі природничо-математичних наук з особливостями й окремими закономірностями нормативного наголошування фахової лексики (термінології).

Наголос належить до найпомітніших прикмет усного фахового мовлення. Вирізняють логічний (смісловий), музичний (тонічний), силовий (динамічний), фразовий, висхідний, спадний та інші види наголосу. Проте ми розглянемо специфіку словесного наголосу – „ виділення складу в слові посиленням голосу

або підвищенням тону” [1, с.555]. Виділення одного зі складів відбувається трьома способами: підвищенням тону, посиленням голосу, збільшенням тривалості звучання [3], з яких перший – є основним, а другий і третій – відіграють допоміжну роль.

Сучасний стан орфоепічної культури в професійному спілкуванні, на жаль, украй незадовільний. Прикро вражає те, що чимало фахівців не вміє правильно наголошувати ні загальнонаукову, ні вузькоспеціальну термінологію. Це пов’язано насамперед із тим, що наголос в українській мові не є фіксованим, тобто закріпленим за якимось складом у слові, як, наприклад, у французькій – на останньому, у польській – на передостанньому, у чеській – на першому. Так, досить часто можна почути: *У довіднику́ основну увагу приділено розкриттю змісту фізичних основ; У деяких випадках графік є основним, а то й єдиним вираженням функціональної залежності*, хоча єдиним нормативним наголосом у виділених словах є відповідно наголос на другому складі (*довідник*) і на першому (*випадо́к*).

На думку мовознавців, що досліджують українську мову професійного спілкування [3], системність у наголошуванні фахової лексики, зокрема природничо-математичної термінології, усе ж таки існує й виявляється в об’єднанні певних груп слів-термінів за одним акцентуаційним правилом. Розглянемо основні з них.

Складні іменники – назви вимірювальних приладів, а також інші лабораторних приладів з другою частиною **-метр** мають основний нерухомий наголос на інтерфіксі (з’єднувальному голосному звукові): **аксіо́метр, агро́метр, атмо́метр, бакто́метр, вібро́метр, вольта́метр, газо́метр, гео́метр, озоно́метр, радіо́метр, соно́метр, спирто́метр, стерео́метр, сферо́метр, фото́метр, хроно́метр** та под. Виняток становлять слова **альфаме́тр, вольтме́тр**.

За таким зразком наголошують іменники-терміни, що позначають хімічні або біологічні процеси: **діа́ліз, гемо́ліз, ката́ліз, гідро́ліз, плазма́ліз, фото́ліз, хромато́ліз, цито́ліз**.

Ці іменники зберігають в усіх відмінкових формах однини наголос називного відмінка: *геóметр – геóметра, геóметру, геóметром; гідрóліз – гідрóліза, гідрóлізу, гідрóлізом.*

Складні іменники-терміни на позначення сукупності відповідних методів вимірювання мають основний нерухомий наголос на другій частині *-мétrія*: *батимétrія, біомétrія, картомétrія, радіомétrія, сейсмомétrія, телемétrія, тригономétrія, фономétrія, фотомétrія, хроматомétrія, хрономétrія* та под. Змінюючи відмінкову форму цих слів, не можна змінювати місце наголосу: *фотомétrія – фотомétrії, фотомétrією; радіомétrія – радіомétrії, радіомétrією.*

Термінологічні іменники з другою частиною *-графія, -трóнія* мають у відмінкових парадигмах однини основний нерухомий наголос: *циклографія – циклографії, циклографією; хронографія – хронографії, хронографією, алотрóнія – алотрóнії, алотрóнією; філантрóнія – філантрóнії, філантрóнією.* Але: *аметронія, ізотронія, поліграфія.* Термінологічні іменники з другою частиною *-трофія* мають у відмінкових парадигмах однини основний нерухомий наголос на передостанньому складі: *гіпертрофія, дистрофія.* Але: *біотрóфія – біотрóфії, біотрóфією.*

Сучасна акцентуаційна норма української літературної мови припускає єдино можливий наголос на передостанньому складі в таких іменниках – математичних і біологічних термінах на *-ія*, як: *симетрія, асиметрія, адинамія, анестезія, дихотомія, ейфорія, ендемія, ентомофілія, дизентерія, еквіритмія, метаболія, неврастенія, пандемія, санітарія, шизогонія, шизофренія.* Але: *артерія, ветеринарія, епідемія, інженерія, телепатія, наркоманія, рефлексія.*

Похідні префіксальні іменники (здебільшого дієслівного походження) мають наголос на першому складі (префіксі): *ві́рахування, ві́нахід, ві́снага, ві́снаження, ві́тлумачення, ві́тримка, ві́ярок, ві́ддих, ві́дхил, на́плід, на́росток, перéхрест, пі́дросток, пі́дсвинок, по́ділка, по́значка, прі́садок,*

прóтирка, рóзріз, рóзчин та под. Але: *відрубóк, відсів, відстріл, надкус, надлішок*.

Найчастіше в усному мовленні фахівців можна спостерігати порушення наголосу у віддієслівних іменниках середнього роду II відміни, у яких більше двох складів: *видáння, видихáння, пізнáння, подáння, поєднáння, полоскáння, послáння, читáння*. Потрібно запам'ятати, що нормативним вважають наголос у цих словах на передостанньому складі (на суфіксі *-áнн-*). На передостанній склад падає наголос також у віддієслівних іменниках *поня́ття* (а не *поя́ття*), *завда́ння* (а не *завда́ння*), *озна́ка* (а не *озна́ка*). Але: *відчи́слення, розду́ття*.

У переважній більшості непохідних двоскладових прикметників наголос падає на закінчення *-ій(-á, -é, -í)*:

Близький – близька́, близьке́, близькі́

Вузький – вузька́, вузьке́, вузькі́

В'язкий – в'язка́, в'язке́, в'язкі́

Гнучкий – гнучка́, гнучке́, гнучкі́

Міцний – міцна́, міцне́, міцні́

Низький – низька́, низьке́, низькі́

Новий – нова́, нове́, нові́

Стійкий – стійка́, стійке́, стійкі́

Твердий – тверда́, тверде́, тверді́

Чіткий – чітка́, чітке́, чіткі́

У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос переходить на корінь: *вузький – ву́зько, гнучкий – гну́чко, стійкий – сті́йко* та ін.

Більшість похідних прикметників, утворених від односкладових іменників, має наголос на закінченні *-ій(-á, -é, -í)*: *бинтовий* (від *бинт*), *вістовий* (від *вість*), *грунтовий* (від *грунт*), *дробовий* (від *дріб*), *дротовий* (від *дріт*), *кущовий* (від *кущ*), *моховий* (від *мох*), *носовий* (від *ніс*), *нюховий* (від *нюх*), *осьовий* (від *вісь*), *паховий* (від *пах*), *пластовий* (від *пласт*), *потовий* (від *піт*), *пусковий* (від *пуск*), *ротовий* (від *рот*), *руховий* (від *рух*), *суховий* (від *слух*), *сніговий* (від *сніг*), *спиртовий* (від *спирт*), *текстовий* (від *текст*), *фаховий* (від *фах*), *хрящовий* (від *хрящ*), *цвяховий* (від *цвях*), *часовий* (від *час*), *шрифтовий* (від *шрифт*), *штриховий* (від *штрих*), *шаровий* (від *шар*), але *багатошаровий, тришаровий*.

Тож для наголосу в сполученнях *дробовий числівник, пусковий апарат, текстовий файл* та под. в українській фаховій мові немає жодних підстав.

Проте в окремих фахових похідних прикметниках, утворених від односкладових іменників, наголос є кореневим: **блоковий** (від *блок*), **пресовий** (від *прес*), **ромбовий** (від *ромб*), **стендовий** (від *стенд*), **файловий** (від *файл*), **фільтровий** (від *фільтр*), **шлаковий** (від *шлак*), і суфіксальним: **китовий** (від *кит*), **слоновий** (від *слон*), **фунтовий** (від *фунт*).

Велика група похідних прикметників, утворених від двоскладових іменників, має наголос на закінченні **-ій**: **бджоляний** (від *бджола*), **вітровий** (від *вітер*), **гризовий** (від *гриз*), **кишковий** (від *кишка*), **кістковий** (від *кістка*), **коловий** (від *коло*), **ліктьовий** (від *лікоть*), **пільговий** (від *пільга*), **річковий** (від *річка*), **русловий** (від *русло*), **силовий** (від *сила*), **сльозовий** (від *сльоза*), **стебловий** (від *стебло*), **формовий** (від *форма*), **цифровий** (від *цифра*), **числовий** (від *число*).

Флексійний наголос у таких прикметниках зберігається в усіх родових формах. Порівняймо:

Кишковий тракт – **кишкова** інфекція – **кишкове** захворювання.

Числовий вираз – **числова** формула – **числове** значення.

Вітровий день – **вітрова** погода – **вітрове** попередження.

У значній кількості дво- і трискладових (рідше багатоскладових) відіменникових прикметників закріпилося суфіксальне наголошення – на суфіксі **-ов(-ев-)** в усіх родових і відмінкових парадигмах: **аркушевий** (від *аркуш*), **амоніаковий** (від *амоніак*), **бузиновий** (від *бузина*), **буришиновий** (від *буришин*), **вербовий** (від *верба*), **видатковий** (від *видаток*), **вільховий** (від *вільха*), **водневий** (від *водень*), **волосовий** (від *волосся*), **квадратовий** (від *квадрат*), **квасолевий** (від *квасоля*), **квітковий** (від *квітка*), **ковиловий** (від *ковила*), **легеневий** (від *легені*), **лозовий** (від *лоза*), **лососевий** (від *лосось*), **обсяговий** (від *обсяг*), **осадковий** (від *осад* – ярус), **осадовий** (від *осад* – осадок), **попереківий** (від *поперек*), **порядковий** (від *порядок*), **променевий** (від *промінь*), **серцевий** (від *серце*), **соняховий** (від *сонях*), **стовбуровий** (від *стовбур*), **шаблонівий** (від *шаблон*).

Проте багато відіменникових прикметників, утворених від дво- і трискладових іменників, зберігає наголос на корені. Наприклад: *аміа́ковий* (від *аміа́к*), *ана́логовий* (від *ана́лог*), *боло́тяний* (від *боло́то*), *боро́давковий* (від *боро́давка*), *вітамі́новий* (від *вітамі́н*), *во́вновий* (від *во́вна*), *во́рсковий* (від *во́рса*), *гірло́вий* (від *гірло*), *не́рестовий* (від *не́рест*), *па́ростковий* (від *па́рость*), *печі́нковий* (від *печі́нка*), *пігме́нтовий* (від *пігме́нт*), *при́ладовий* (від *при́лад*), *сліня́вий* (від *слі́на*), *цилі́ндровий* (від *цилі́ндр*).

У складних прикметниках, утворених від наведених вище прикметників, наголос залишається кореневим (незмінним), наприклад: *цилі́ндровий* – *багатоцилі́ндровий*, *одноцилі́ндровий*.

Недотримання норм наголошування окремих омонімічних слів-термінів (омофонів іменників і прикметників) є джерелом розхитування акцентуаційних норм. Треба пам'ятати, що такі термінологічні слова загального вжитку, як *лі́нійка* і *ліні́йка*, *лю́фа* і *люфа́*, *о́зимок* і *озі́мок*, *ку́бовий* і *кубові́й*, *типóвий* і *типові́й*, *частко́вий* і *часткові́й*, *нирко́вий* і *ниркові́й* та под. залежно від наголосу мають різну семантику. Порівняймо:

Лі́нійка (від *лі́нія*) – *ліні́йка* (планка): зошит у *лі́нійку*; креслити за допомогою *ліні́йки*.

Лю́фа (ствол вогнепальної зброї) – *люфа́* (рослина): вивчати будову *лю́фи*; молоді плоди *люфи́*.

О́зимок (весняний морозець) – *озі́мок* (однорічне теля): протягом тижня спостерігаємо *о́зимок* на півдні України; вивчати поведінку *озі́мка* в період першого тижня життя.

Ку́бовий (яскраво-синій) – *кубові́й* (від *куб*): автомобіль *ку́бового* кольору; приміщення *кубово́ї* форми.

Нирко́вий (від *ниро́к*) – *ниркові́й* (від *нірка*): *нирко́вий* стрибок; *ниркові́а* хвороба.

Типóвий (характерний) – *типові́й* (стандартний): *типóвий* ландшафт, *типóве* явище; *типові́й* договір, *типові́й* проект.

Частко́вий (неповний) – *часткові́й* (властивий окремій частці, пайовий): *частко́ве* затемнення; *часткові́а* територія.

У низці фахових слів можна спостерігати подвійне наголошування, яке допускає акцентуаційна норма і фіксують відповідні словники [2, 5].

Наприклад: *пéрвісний* і *перві́сний* устрій; ротова *щілі́на* і *щі́лина*; місцеве *межі́гір'я* і *межигі́р'я*; фактична *пóмилка* і *помі́лка* (але в усіх відмінкових формах множини, крім родового відмінка, це слово має тільки флексійний наголос – *помилкі́, помилка́м, помилка́ми, (на) помилка́х*). У таких словах зміна наголосу не змінює їхнього лексичного значення, хоча словники пропонують для вжитку насамперед перший варіант наголошення. Проте це аж ніяк не означає, що другий варіант уживати не рекомендовано.

Варто запам'ятати місце наголосу в деяких часто вживаних термінологічних словах і словоформах, у яких особливо часто спостерігаємо відступи від акцентуаційних норм сучасної української літературної мови:

1. Іменники:

<i>Борóдавка</i>	<i>О́кіст</i>
<i>Водобо́язнь</i>	<i>Па́гінець (па́гінця, па́гінцем)</i>
<i>Га́лява (але галя́вина)</i>	<i>Петéлька</i>
<i>Горобі́на</i>	<i>Пока́зник</i>
<i>Гре́йпфрут</i>	<i>Ріди́на</i>
<i>Добу́ток</i>	<i>Сечові́на</i>
<i>Дові́дник</i>	<i>Слі́на (слі́ни, слі́ною)</i>
<i>Ка́мбала</i>	<i>Спі́на (спі́ною, на спі́ні)</i>
<i>Ка́мка (морська трава)</i>	<i>Фа́кторинг</i>
<i>Катало́г</i>	<i>Фено́мен</i>
<i>Кліткови́на</i>	<i>Феру́ла</i>
<i>Колі́но</i>	<i>Фо́рзац</i>
<i>Мере́жа (у мере́жі)</i>	<i>Це́нтнер (три це́нтнери, п'ять це́нтнерів)</i>
<i>Нью́тон</i>	

2. Прикметники:

<i>Атипóвий</i>	<i>Мізе́рний</i>
<i>Безро́змірний</i>	<i>Найважлі́віший</i>
<i>Безстро́ковий</i>	<i>Одноплемі́нний (різноплемі́нний)</i>
<i>В'язи́стий</i>	<i>Підслі́пуватий</i>
<i>Видиха́льний</i>	<i>Позачасóвий</i>
<i>Вилі́ваний</i>	<i>Протизапальни́й</i>
<i>Вітрозапі́льний</i>	<i>Ріпча́стий</i>
<i>Вуглеводне́вий</i>	<i>Рубча́стий</i>
<i>Міжребе́рний (підребе́рний)</i>	

Отже, акцентуаційна норма (правильне наголошення) – це одна з головних категорій орфоепічної культури фахового мовлення. Знання основних правил

наголошування загальнонаукової й вузькоспеціальної термінології (слів і словоформ) та вміння дотримуватися цих правил у процесі професійного спілкування є запорукою високої мовної культури фахівця й майбутнього спеціаліста.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2002. – 1440 с.
2. Головащук С.І. Словник наголосів. – К.: Наук. думка, 2003. – 320 с. – (Словники України).
3. Мацюк З.О. Українська мова професійного спілкування: [навч. посібн.] / З.О. Мацюк, Н.І. Станкевич. – К.: Каравела, 2005. – 353 с.
4. Мацько Л.І. Культура української фахової мови: [навч. посібн.] / Л.І. Мацько, Л.В. Кравець. – К.: ВЦ „Академія”, 2007. – 360 с. – (Альма-матер).
5. Орфоепічний словник української мови: в 2 т. / [уклад. М.М. Пещак, В.М. Русанівський, Н.М. Сологуб та ін.; за ред. М.М. Пещак, В.М. Русанівського]. – К.: Довіра, 2001. – (Словники України).